

הערות להשתלשלותו ההיסטורית של הסגול במקרא

אבא בנדויד, ידידי וחברי לספסל הלימודים, בין עיסוקיו המרובים חקר ביסודיות את מעמדן של התנועות במקרא ('מנין החלוקה לתנועות גדולות וקטנות?', לשוננו כב, עמ' 7-35; 110-136). ההערות הקצרות הבאות דנות אפוא בנושא הקרוב ללבו.

א. מסורות הניקוד והמבטא של המקרא מציגות לנו מערכות בעלות חמש, שש או שבע איכויות: אצל מדקדקי ספרד מצויה מערכת של חמש איכויות (u, o, i, e, a), בניקוד הבבלי ואצל השומרונים — שש (תוספת $\hat{a}$) ובטברנית — שבע (תוספת הסגול). במאמר עמוק ורב-עניין ('הרהורים על מערכת התנועות בעברית', מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון מוגשים לש"א ליונשטם במלאת לו שבעים שנה, א, ירושלים תשל"ח, עמ' 95-105) הציע ז' בן-חיים מודל להשתלשלותן ההיסטורית של מערכות אלו: על מערכת חמש התנועות הקדומה נוסף לראשונה הקמץ ($\hat{a}$) בבבלית¹ ובשומרנית, ולמערכת זו בת שש האיכויות נוסף אחר-כך, בטברנית, הסגול.

ב. להלן אנסה להראות שמודל זה, על אף יתרון פשטותו, איננו מסביר את כל הידוע לנו, ושצריך להניח השתלשלות היסטורית מסובכת יותר, רבת-קווים, ושמערכות בנות שש איכויות הכילו פעמים את חמש התנועות היסודיות (ה"ספרדיות") בתוספת קמץ, אך פעמים בתוספת סגול (תמורתו). במלים אחרות, שמצויה היתה מערכת בת שש איכויות, שחסר בה הקמץ, אך נמצא בה הסגול.

ג. אתחיל את דיוני במלים משורשי ל"י (ל"ו), המסתיימות בטברנית בצירה ה"א ובסגול ה"א, כי להתהוותן ההיסטורית של סיומות אלו חשיבות מכרעת להבנת השתלשלות הסגול. לדעת² ברי שחילופים אלו של סגול וצירה מותנים במציאותה ובהיעדרה של תנועה³ אחרי היו"ד המקורית. *yirsayu (עתיד רגיל), *šadayu

- 1 אכן צודק בן-חיים (שם, עמ' 98, הערה 11) בזהותו את ה"קמץ" הבבלי עם $\hat{a}$. ראה נוספת לכך אפשר להסיק ממכתב ערבי-יהודי מנוקד מן המאה ה"ב/ה"ג, שראה אור (בידי ס' הופקינס ובידי) ב-*JSAI* כרך 1, עמ' 417-476. מכתב זה מנוקד בסמינים טברניים, אך לפי השיטה הבבלית. בחלק הערבי של המכתב אין הכותב משתמש בקמץ, להוציא את המלה אלה (עיי' במאמר הנוכח, בסעיף 4.2). מאחר שהשם אלה מבוטא כידוע בתפכים ה"ל' ובתנועת a אחרית אחריה, הרי אין ספק, שכותב המכתב, שניקד לפי השיטה הבבלית, ביטא את הקמץ (הבבלי) כ- $\hat{a}$.
- 2 בניגוד לדעת בן-חיים, שם, עמ' 103/4; השווה *Althebräisches*, Oslo 1940, p. 44 (ובעקבותיו, למשל, י' בלאו, תורת ההגה והצורות, עמ' 57).
- 3 בעצם תנועות i/u, כ' a סופית גרמה להתהוות $\hat{a}$ (וקמץ בטברנית; כגון $\hat{g}l\hat{a}$; לכן קשה לקבל את דעתו של [E. E. Knudsen, *JNES* 41 (1982), pp. 35-43] כאילו iya נעתק בעתיד המוארך לסגול).

(נפרד), שהכילו בעת פעולת המעתק עוד תנועה סופית, נעתקו ל־יִרְצָה, שְׁדָה, ואילו הציווי rasay* (שלא הכיל תנועה סופית מעולם) והנסמך saday (שכבר השיל את תנועתו הסופית בעת פעולת המעתק) נעשו רִצָה, שְׁדָה.⁴ בגלל חוקיותו וקביעותו של מעתק זה חייב כל מודל של השתלשלות הסגול להתחשב בו במלואו.

ד. אין קושי לגבי הממצא של הניקוד הבבלי, המתאפיין בפתח ה"א (ירצה, שדה) לעומת הסגול ה"א הטברני. אם נניח, שפתח בהברה פתוחה מוטעמת (סופית) נעתק מעתק חוקי לסגול, הרי גזרנו את הצורות הטברניות (ירצה, שדה) מן הבבליות.

לעומת זה קשה לאשש את הצורות האלה לפי המבטא הספרדי, שם הן מסתיימות כידוע בצירה/סגול (איכויות, שאינן מובחנות לפי המבטא הספרדי), כמוהן כצורות הציווי והנסמך (רצה, שדה). אי-אפשר לגזור מצורות העתיד והנפרד שבצירה/סגול את הצורות הטברניות בסגול ה"א, שהרי אז אין להבין, מדוע בא הסגול דווקא בעתיד ובנפרד, ואילו הצירה בציווי ובנסמך. והרי לא פעל כאן מקרה, כי הבדל זה מעוגן היטב מבחינה היסטורית, כפי שראינו (לעיל, ג).

אף אי-אפשר לבנות מודל, המניח שגם לפי המבטא הספרדי, כמוהו כניקוד הבבלי, בוטאו במקורן צורות העתיד והנפרד של ל"י בפתח (ירצה, שדה) ונעתקו במבטא הספרדי המאוחר יותר לצירה/סגול, ואילו בטברנית, כפי שהנחנו לגבי הבבלי, לסגול. הנחה זו אפשרית רק לגבי הבבלי, כמעתק של פתח בהברה מוטעמת פתוחה לסגול. אולם הנחה זו אינה אפשרית לגבי הספרדית: אם אמנם הסתיימו ירצה, שדה ב־a, הרי a זה לא היה שונה מקמץ (ā), לא באיכות (שהרי בספרדית אין הבדל איכותי בין פתח לקמץ), ולא בכמות, שהרי ה־a שב־ירצה, שדה, היה ארוך (כי התהווה על-ידי כיווץ דר־תנועה). אם כן, לו פעל מעתק חוקי של ה־a ב־*ירצה, *שדה לסגול, הוא היה פועל אף לגבי קמץ במלים מעין שְנָה. יתר על כן: נראה, שהתעתקים היווניים מלמדים, שלפי המסורת הספרדית לא נסתיימו מלים מעין ירצה, שדה ב־a.

ה. נראה לי ברור (בניגוד לכן־חיים, שם, עמ' 105), שתעתיקי השבעים ואוריגינס משקפים טיפוס של מבטא "ספרדי", שאינו מבחין בין פתח ל"קמץ". ההוכחה היא ex silentio, מהיעדר תעתיק קמץ גדול ב־o,⁵ אך היעדר זה לעומת התעתיק הקבוע ב־α כה מרשים וכללי, עד שלדעתי אין כל ספק, שהקמץ לא היה מוגבה ומעוגל, אלא דומה למבטא האלפא היוונית.⁶ ואפשר להראות, לפחות לגבי תעתיקי אוריגינס, שה"סגול" בעתיד ובנפרד של ל"י כבר היה קיים.

ו. אוריגינס מתעתק מלים אלו בקביעות באפסילון סופית (עיין ברוננו [לעיל, הערה 1], עמ' 269, מעין יראה ἰραε מחסה ἰραε), את הציווי ואת הנסמך ב־אָטא (עיין

4 אינני דן כאן ב־iy(u); עיין עליו ב' בלאו, תורת ההגה והצורות, עמ' 235, פרק נו, הערה 1.

5 הקמץ הטברני לפחות היה תנועה אחורית מוגבהת (בגובה הסגול); עיין לשוננו מה, עמ' 47.

6 עיין, למשל, לגבי השבעים: G. Lisowsky, *Die Transkription der hebräischen Eigen-namen des Pentateuchs in der Septuaginta*, Basel 1940, p. 124; E. Brønno, *Studien über hebräische Morphologie...*, Leipzig 1943, p. 352; J. Friedrich & W. Röbling, *Phönizisch-Punische Grammatik*², Roma 1970, § 78. אכן ה־a האחורית ההונגרית מופיעה כ־o ברומנית: hotar (גבול), בהונגרית szappan; határ (סבון) < sapon.

ברונו עמ' 248, מעין הטה εττη, עושה ωση). ברי (עימש"כ גם ב- *In Memoriam Paul Kahle*, ברלין 1968, עמ' 32–33), שצריך לראות באפסילון במצב זה תנועה ארוכה, לא רק מפני שהתנועה מכיוון דיפתונג, אלא מפני שהאטא בצורות המקבילות בציווי ובנסמך מעידה חד-משמעית על תנועה ארוכה, ואין כל סיבה להניח, שבנפרד ובעתיד נתקצרה התנועה, ואילו בנסמך ובציווי נשתמר אורכה. ומאחר שאכן האפסילון ארוכה כאן, הרי השימוש בה, ולא באטא, על כורחנו נובע מאיכותה השונה, רוצה לומר מהיותה פתוחה (כלומר כעין סגול ולא כצירה; השווה בספר קהלה, שם, עמ' 33). יוצא, שתעתיקי אוריגינס משקפים מערכת, שמצויות בה שש איכויות: בנוסף ל- uoiea וגם "סגול", אך ללא קמץ (â). מן המערכת הזאת אכן יכלה להתפתח המערכת, המשתקפת בניקוד הטברני.

ז. בשבעים התמונה ברורה פחות. שמות מעין *Ιεφοννη, Μανασση* מתועתקים ב-אטא, מקום שהטברנים מנקדים סגול. אפשר שהאטא מתענתק צירה. לפנינו אפוא מערכת האיכויות המקובלת ב"ספרדית"⁷; יוצא אפוא, (כאמור לעיל, ה) שאין לגזור מצורות אלו את הצורות הטברניות. מאידך, אפשר (אך לא יותר מזה), שהאטא בצורות אלו משקפת סגול, ושמערכת האיכויות בשבעים כמוה כמערכת האיכויות אצל אוריגינס, ורק התעתיק שונה.

ח. יוצא אפוא, שליד מערכת בת שש איכויות, המכילה בנוסף לתנועות ה"בסיסיות" (u o i e a) גם קמץ (â) (הניקוד הבבלי והמערכת השומרנית), מצויה היתה מערכת אחרת בת שש איכויות, שלא קמץ היה בה התנועה הששית, אלא סגול (ארוך; תעתיקי אוריגינס, ושמה גם השבעים). סגול זה התהווה מסתמא על-ידי כיווץ *iyu/i, ayu/i*, כי מן המערכת הספרדית הרגילה אין לגזור ישירות את המערכת הטברנית בעלת הסגול.⁸

7. אולם מערכת התנועות, כפי שהיא משתקפת בתעתיק השבעים, שמרה על הבדלי הכמויות הקדומים; השווה למשל בספר קהלה, שם, עמ' 33–34.
8. אני סבור, בניגוד לבן-חיים (שם, עמ' 101), שהניגוד בין צורות כמה אָראה/אָראה אכן משקף ניגוד פונמטי. ניגוד כזה מתהווה בדיוק, כאשר בקביעות נבדלות צורות שמקודם היו הומונימיות. כל זמן, שגם צורת הקל וגם צורת ההפעיל יכלו להיות מבוטאות באופן אחיד (או בפתח, או בסגול), הרי היו הומונימיות. אך ברגע שצורת הקל באה רק בסגול וההפעיל רק בפתח, הרי התהווה ניגוד פונמטי.